

# از منظر برنامه ریزی شهری



## ۱- معرفی مستندات مطالعاتی

### ۱-۱- معرفی منابع مورد مطالعه

در مطالعات مربوط به این گزارش به منابع گوناگونی رجوع شده است که در بخش‌های بعدی به تفصیل معرفی خواهند شد. این منابع به چهار دسته اصلی تقسیم می‌شوند:

- اسناد فرادست مرتبط با محدوده
- مطالعات مرتبط با محدوده یا دارای موضوع مشابه
- مقالات علمی مرتبط با موضوع
- نتایج جستجوهای اینترنتی

### ۱-۲- معرفی رویکرد به منابع مختلف

رویکرد مطالعات به منابع مختلف، متفاوت است. اسناد فرادست مرتبط با محدوده به‌عنوان مدارک قانونی و رسمی در طرح مدنظر قرار می‌گیرند و بالاترین اهمیت و اعتبار را دارا هستند. مطالعات مرتبط با محدوده و یا مشابه در موضوع به‌عنوان راهنمای تهیه طرح در نظر گرفته می‌شوند. مقالات علمی نیز که دارای درجه اعتبار بالایی هستند به‌عنوان منابع اطلاعاتی مفید درباره شهر نجف و محدوده مطالعاتی مورد استفاده قرار می‌گیرند و نتایج جستجوهای اینترنتی نیز بنابر میزان اعتبار و صحت پس از مطابقت با سایر اسناد مورد استناد قرار خواهند گرفت.

## ۲- بررسی‌های کلان و مطالعات شهری

### ۲-۱- معرفی شهر نجف اشرف

در آیه ۳۷ سوره ابراهیم، حضرت ابراهیم (علیه السلام) به خداوند عرضه می‌دارد: «پروردگارا من [یکی از] فرزندانم را در دره ای بی کشت نزد خانه محترم تو سکونت دادم». این دره بی کشت، به مکه و دره خشک آن اشاره دارد. این موضوع درباره شهر نجف نیز صادق است، چرا که توپوگرافی ناهموار، کشت حدقلی و نبود آب در این شهر مشابه شهر مکه است. این شرایط در مقایسه با شهرهایی چون موصل، بغداد، بصره و حتی کوفه که در نزدیکی نجف قرار دارند شرایط کاملاً متفاوتی را نشان می‌دهد.

#### ۲-۱-۱- موقعیت

شهر نجف در لبه فلات غربی عراق، در ۱۶۰ کیلومتری جنوب بغداد، ۳۶۰ کیلومتری شمال بصره و ۱۰ کیلومتری غرب کوفه و رود فرات در مختصات ۳۱/۹۹° شمالی و ۴۴/۳۳° غربی واقع شده است. در این مکان فاصله میان دو رود بزرگ بین النهرین - دجله و فرات - پیش از به هم پیوستن به یکدیگر و تشکیل اروند رود (شط العرب) در ۳۰۰ کیلومتری جنوب، بیشتر می‌شود. برخلاف دجله، که از رشته کوه زاگرس سرچشمه می‌گیرد و دارای شاخه‌های زیاد است، فرات در این نقطه جنوبی رودخانه به نسبت کوچکتری است که نوار سبزی احاطه شده با چشم‌انداز بیابانی را شکل می‌دهد؛ بیابان سوریه در شرق و شوره زارها در غرب. در ۲۰۰ کیلومتری جنوب نجف، رود فرات به کلی جریان خود را از دست می‌دهد و به منطقه الأهوار (هورها) منتهی می‌شود. دریاچه نجف در غرب وادی السلام، پیش درآمدی بر این هورها است.

شهر نجف اولیه بر روی یک تپه کوچک با ارتفاع ۷۰ متر از سطح دریا قرار دارد. بر اساس نظر واژه‌شناسان، نجف هم خانواده واژه عربی منجوف است. منجوف به مکانی مستطیل شکل و مرتفع گفته می‌شود که آب در اطراف آن جمع می‌گردد ولی بر سطح آن جاری نمی‌شود. وضعیت جغرافیایی شهر نجف که مستطیل شکل بوده و از اراضی اطراف بلندتر است موجب شده این نام بر آن نهاده شود.

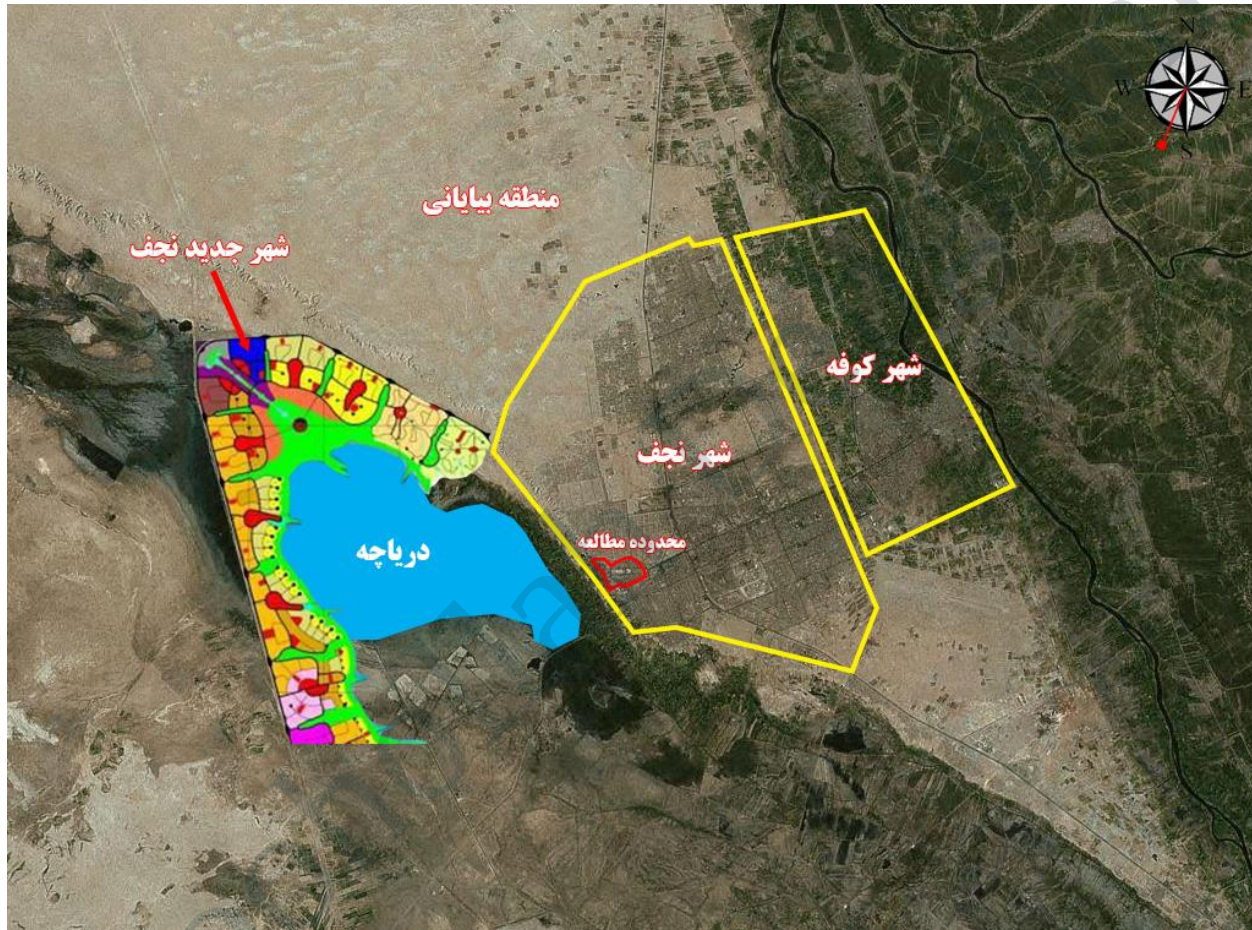
#### ۲-۱-۲- خصوصیات کلی

در موضوع ویژگی‌های شهر نجف، باید میان بخش محصور قدیم شهر - که پیرامون حرم شکل گرفته - و بخش جدید و گسترش یافته به بیرون از حصار که به کوفه متصل شده است، تمایز قائل شد. به هیچ روی نمی‌توان این دو بخش را به یکسان مورد بررسی قرار داد و ارتباط میان آن‌ها را همراه با پیوستگی فضایی فرض نمود؛ چرا که این دو بخش از لحاظ نقشه، فرم شهری، شکل ساخت، الگوی معابر و سازمان اجتماعی با

یکدیگر متفاوت هستند. البته این موضوع برای بسیاری از شهرهای قدیمی اسلامی صادق است، اما در شهر نجف، گسیختگی میان این دو بخش در نیمه دوم قرن بیستم، تحول و گذار بسیار کمی را به خود دیده است. در ادامه این بخش ویژگی های کلی شهر در وضعیت امروز (شامل شهر جدید و شهر قدیم) مورد بررسی اجمالی قرار می گیرد و در بخش بعد شهر قدیم به طور ویژه بررسی خواهد شد.

امروزه شهر نجف از شرق توسط دریاچه نجف، از شمال و شمال غرب توسط مقبره وادی السلام، از شرق توسط حومه شهر کوفه و از جنوب و جنوب شرق توسط بیابان احاطه شده است. مساحت کل شهر نجف ۷۵۰۰ هکتار است که از این میزان حدود ۵۰۰۰ هکتار بافت شهری است. توسعه شهر در ۸۰ سال اخیر بیشتر از جانب شمال شرق و شرق و تا حدی از جانب جنوب قلب تاریخی شهر انجام شده است.

نقشه ۱- شهر نجف و کاربری های همجوار



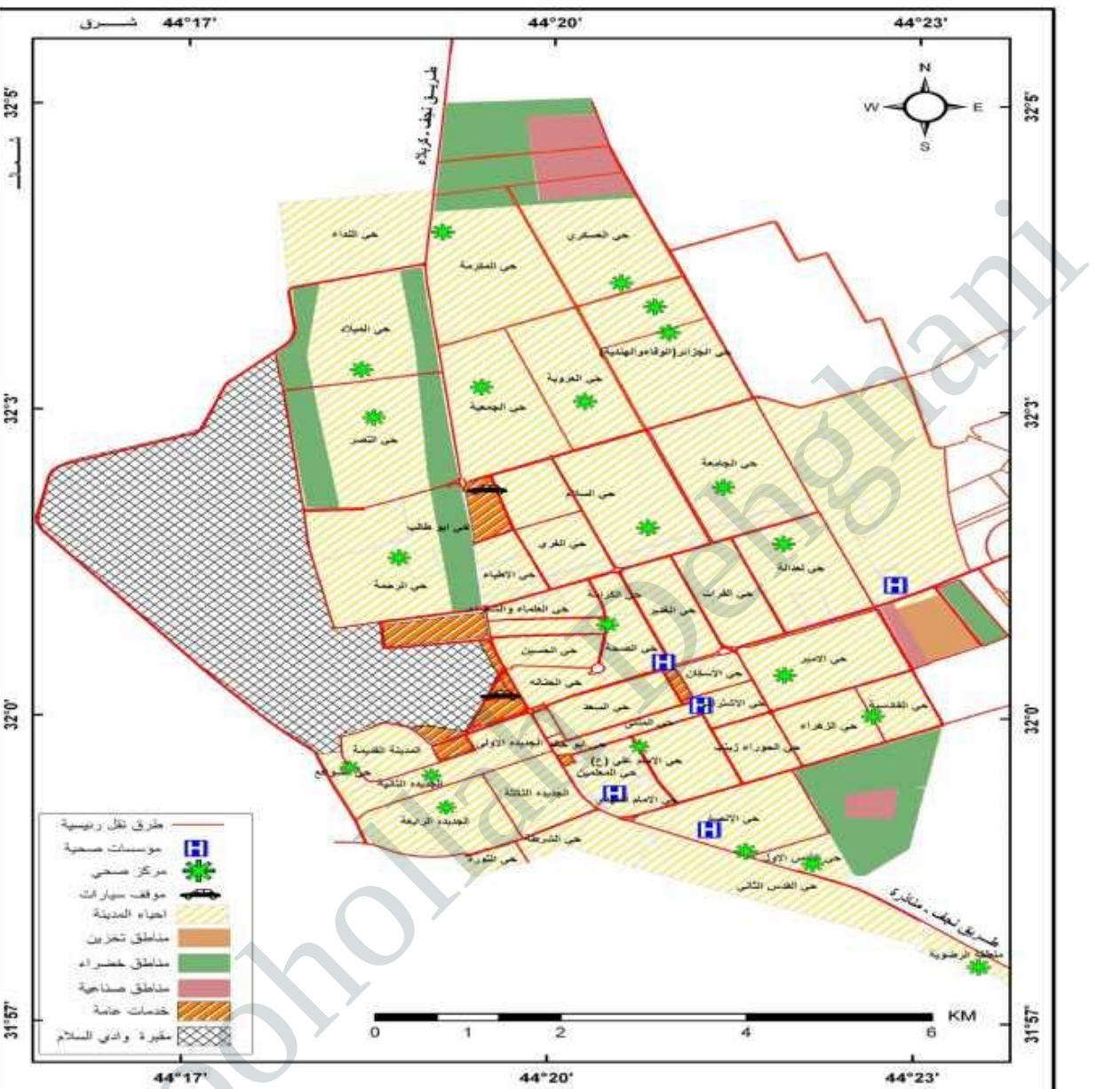
## ۳-۱-۲- تقسیمات داخلی شهر

شهر نجف دارای ناحیه شهری و ۴۶ محله است. ۲۱ محله در ناحیه «شمالی»، ۱۶ محله در ناحیه «جنوبی»، چهار محله در ناحیه «شهر قدیم» و ۵ محله در ناحیه «جدیدات و شوافع». در جدول شماره ۱ این چهار ناحیه و محله‌های داخلی هر یک معرفی شده‌اند و در نقشه شماره ۲ نشان داده شده‌اند. علاوه بر این نواحی، قبرستان وادی السلام نیز از دیگر بخشهای مهم شهر محسوب می‌شود که در شمال ناحیه شهر قدیم واقع شده است.

جدول ۱- تقسیمات داخلی شهر نجف

| ناحیه    | محله                     | ناحیه            | محله          |
|----------|--------------------------|------------------|---------------|
| شمالی    | الحنانه                  | جنوبی            | الأمیر        |
|          | الحسین                   |                  | القادسیه      |
|          | الکرامه و الصحه          |                  | الزهراء       |
|          | الشعراء، العلماء، الفارس |                  | الإشترکی      |
|          | الغدیر                   |                  | الإسکان       |
|          | الفرات                   |                  | الحوراء       |
|          | العداله                  |                  | السعد         |
|          | العمارت السکنیه          |                  | المثنی        |
|          | الغری                    |                  | المعلمین      |
|          | السلام                   |                  | الأنصار       |
|          | الأطباء                  |                  | ۱۴ تموز       |
|          | الجامعه                  |                  | القدس ۱       |
|          | الجمعیه                  |                  | القدس ۲       |
|          | العروبه                  |                  | الثوره        |
|          | الوفاء                   |                  | الشرطه        |
|          | العسکری                  |                  | عدن، الحرفیین |
|          | المکرمه                  | جدیدات و الشوافع | الجدیده اول   |
|          | النصر                    |                  | الجدیده دوم   |
|          | المیلاد                  |                  | الجدیده سوم   |
|          | ابوطالب                  |                  | الجدیده چهارم |
|          | التداء                   |                  | الشوافع       |
| شهر قدیم | المشرق                   |                  |               |
|          | البراق                   |                  |               |
|          | العماره                  |                  |               |
|          | الحویش                   |                  |               |

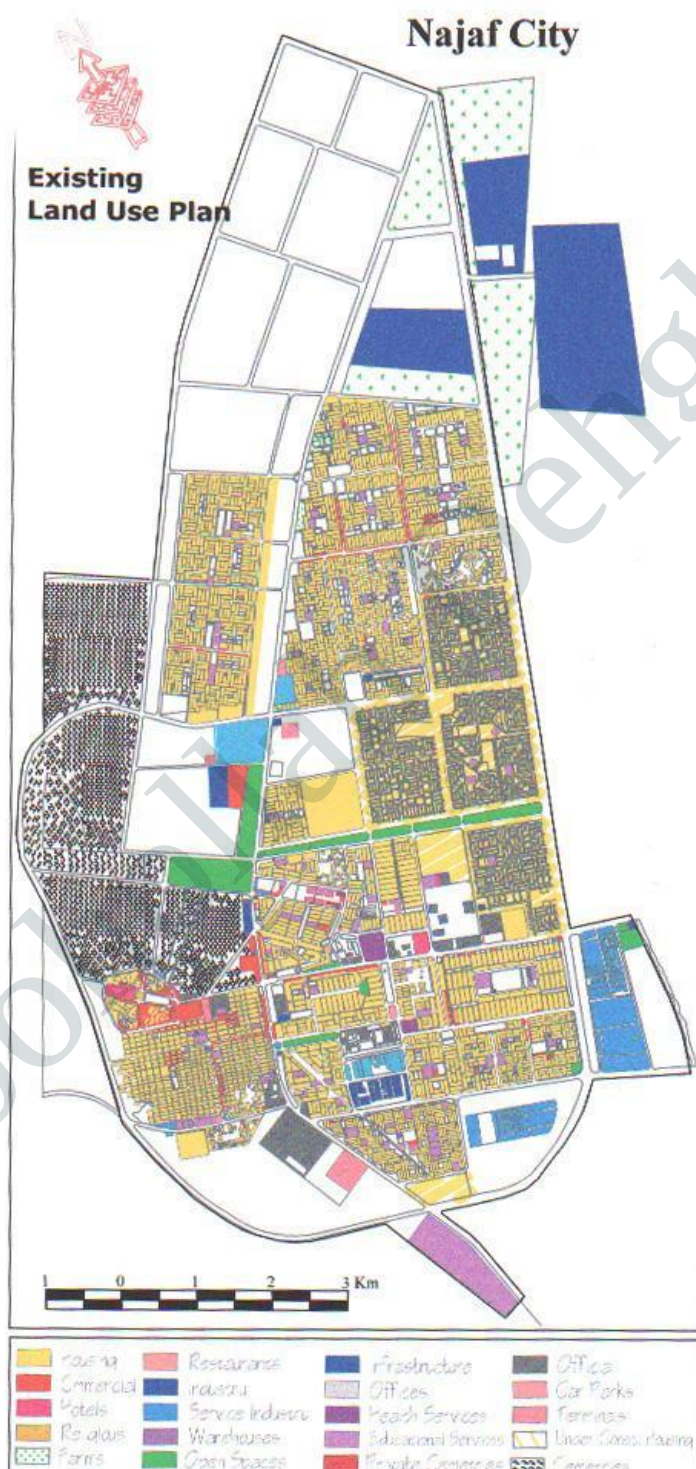
نقشه 2 - محله‌های شهر نجف



#### ۴-۱-۲- کاربری زمین

با توجه به در دست نبودن اطلاعات طرح جامع شهر نجف، در این بخش تنها به ارائه نقشه کاربری زمین شهر نجف در سال ۲۰۰۸ میلادی بسنده نموده پس از دریافت اطلاعات بیشتر، این بخش تکمیل خواهد شد. (نقشه شماره ۳)

نقشه ۳ - کاربری زمین وضع موجود شهر نجف



## ۲-۲- بررسی شهر قدیم و محدوده مطالعه

مطالعه بخش محصور شهر به شیوه مرسوم ممکن نیست، چرا که بسیاری از اجزای آن، از جمله حصار و دژ نظامی، برخی بازارها و محله‌ها از بین رفته‌اند و بسیاری دیگر دچار زوال طبیعی و یا متروکه شده‌اند. بنابراین نیاز است تا با استفاده از توصیفات، نقشه‌ها و تصاویر شهر پیش از تغییر شکل امروزی آن به بررسی این بخش از شهر پرداخت.

### ۲-۲-۱- معرفی کلی

تصویر هوایی شهر نجف که در سال ۱۹۱۸ میلادی توسط گرتروید بل گرفته شده است (تصویر شماره ۱)، شهر را در وضعیتی بسیار مشابه شرایط قرن ۱۸ یا ۱۹ آن نمایان می‌کند. این تصویر که از جهت جنوب شرقی گرفته شده است، شهری تقریباً مستطیل شکل و محصور در میان حصاری آجری را نشان می‌دهد. در میان محله‌های مسکونی کم ارتفاع و پرتراکم شهر، تنها محدوده حرم مطهر و محور شرقی-غربی بازار برجسته هستند. حتی قبرستان وادی السلام که امروزه دارای مقبره‌های چشمگیر است تا حدی توسط شن صحرا پوشیده شده است. تنها نشانه‌های تحول مدرن شهر در لبه جنوب شرقی حصار به چشم می‌خورد. سازه‌هایی مستطیل شکل شبیه به سربازخانه در این قسمت وجود دارند که مربوط به دوره عثمانی هستند و در داخل و بیرون حصار قرار گرفته‌اند.

تصویر ۱ - شهر قدیم نجف و آخرین حصار آن



بنابراین، نجف در نیمه نخست قرن بیستم میلادی، شهری متراکم و خاکی بوده است که ارتفاع کمی نسبت به دشتهای اطراف خود داشته است و توسط یک حصار آجری احاطه می‌شده است و در اطراف خود خندقی داشته است. شهر دارای شکلی نامنظم نزدیک به مستطیل بوده که محیط آن ۳ کیلومتر و حداکثر طول آن از شرق به غرب و از شمال به جنوب بیش از ۹۰۰ متر نبوده است. آخرین حصار شهر نجف که گفته می‌شود ششمین آن بوده است، دارای ۵ دروازه بوده است که چهار عدد از آنها کم و بیش در جهات اصلی قرار داشته‌اند؛ دروازه شمالی به سمت کربلا و بغداد، دروازه شرقی به سمت کوفه، دروازه جنوبی به سمت بصره و دروازه غربی به سمت دریاچه نجف و قبرستان وادی السلام. دروازه پنجم نیز مابین دروازه‌های غربی و جنوبی بوده است. مستندات محدودی از حصار پیرامون شهر، برج‌ها و دروازه‌هایش ثبت شده است، اما اثر و

خاطره آن به روشنی مشهود است؛ خیابان کمربندی که پس از تخریب حصار و بر روی آن ساخته شده است امروزه به شارع السور (خیابان حصار) شناخته می‌شود.

از آنجا که شهر قدیم نجف از شمال و شمال غرب با قبرستان وادی السلام، و از غرب و جنوب غربی با دریاچه نجف احاطه شده است، امکان توسعه آن عمدتاً به جهت شمال شرقی - به سمت کربلا - و جهت شرق - به سمت کوفه - محدود شده است. این محدودیتها و تمایل به اتصال به کوفه، سبب جهت گیری شهر قدیم نجف به سمت شرق شده است. در درون نیز شهر قدیم توسط یک محور شرقی - غربی غالب تعریف می‌شود که دقیقاً از میان حرم می‌گذرد، از بازار بزرگ و میدان شرق آن عبور می‌کند و به سمت دروازه کوفه رفته و با یک شاهراه اصلی دو شهر را به یکدیگر متصل می‌نماید.

همانطور که انتظار می‌رود در شهری با چنین مرکز برجسته ای، تمامی راههای اصلی از یکی از دروازه ها آغاز شده و در حرم به یکدیگر می‌رسند. یک یا دو عدد از این معابر کارکرد سوق (بازار) دارند و سایر معابر ارتباط مستقیم را با مرکز، دروازه ها و راههای اصلی سفر یا تجارت با محیط پیرامون و سایر شهرها برقرار می‌کنند. به‌طور معمول این معابر در حدود ۵ متر عرض دارند و بقیه شبکه معابر از خیابان‌های باریک و پیچ در پیچ با عرض ۳ متر یا کم تر تشکیل شده اند. این شبکه معابر منجر به تشکیل محله‌های مسکونی متراکم می‌شود که کوچه های باریک تری در میان آنها نفوذ کرده اند.

## ۲-۲-۲- تقسیمات داخلی شهر قدیم

حرم امام علی (ع)، نه تنها مرکز نجف قدیم را تشکیل می‌دهد، بلکه تقسیمات آن را نیز سبب شده است. شهر توسط معابر اصلی تقریباً به شکل قائم به چهار ربع تقسیم شده است. گرچه این معابر اصلی در سال های اخیر گسترش یافته و به خیابان‌های عریض و بازارها تبدیل شده اند، سایر معابر از میان محله ها و بازارهای قدیمی کشیده شده اند. خیابان های اصلی قدیمی که از حرم تا دروازه ها امتداد داشته اند، شارع طوسی (شمال)، شارع الرسول (جنوب)، شارع امام زین العابدین (شرقی-غربی) در شمال حرم) و شارع امام صادق (شرقی-غربی) در جنوب حرم) نام دارند. در میان این خیابان ها چهار محله مسکونی شهر قدیم نجف قرار دارند که به ترتیب و بر خلاف عقربه های ساعت، المشراق (شمال شرق)، العماره (شمال غرب)، الحویش (جنوب غرب) و البراق (جنوب شرق) نام دارند. بخش پنجم شهر بازار بزرگ (سوق الکبیر) است که امروزه یک محور طولی عریض با شاخه های متعدد را شامل می‌شود که از حرم به سمت شرق و تا میدان امتداد دارد.

میزان مداخله در شهر قدیم و تخریب بافت سنتی آن، متفاوت است. این تفاوت بستگی به نزدیکی به بخشهای بازسازی گسترده که شامل حرم، قبرستان، لبه شرقی شهر در جهت کوفه و لبه غربی (جایی که در سالهای اخیر هتل ها و اقامتگاه های مشرف به دریاچه ساخته شده اند) دارد. این منطقه عظیم هم اکنون دربرگیرنده حرم و طرح توسعه آن هست. پس از این منطقه، بخش اعظم محله‌های چهارگانه به اضافه برخی بازارهای آن ها قرار دارد که بر اساس طرح نوسازی مرکز شهر قدیم نجف در حال بازسازی هستند.

از میان چهار محله شهر، محله‌های المشراق و العماره بیشتر مورد توجه علمای معتبر و خانواده های بازرگانان بوده اند؛ چرا که در جهت کربلا در شمال و کوفه در شرق قرار داشته اند. المشراق از قرن یازدهم میلادی (دوم هجری) به وجود منزل و سپس مقبره شیخ طوسی در آن شناخته می‌شده است. این محله از دهه ۱۹۳۰ میلادی مورد مداخله قرار گرفته است. در این سال، میدان کوچکی در شمال حرم گشوده شد و باب طوسی (از ورودی های حرم) ایجاد گردید. در دهه ۱۹۷۰ میلادی این میدان توسط خیابانی به نام شارع طوسی به وادی السلام متصل شد و دو محله المشراق و العماره را از یکدیگر جدا نمود. شارع امام زین العابدین که به موازات بازار بزرگ از غرب به شرق کشیده شده است، بخش جنوبی محله المشراق را جدا ساخته و منجر به ساخت ساختمانهای با ارتفاع متوسط و دارای فروشگاه های مدرن در آن شده است.

## نقشه 4 - محله‌های شهر قدیم نجف



محله «العماره»، زمانی مملو از نهادهای آموزشی، موقوفات، مدارس و خانقاه‌ها و همچنین مقبره تعدادی از علمای برجسته چون کاشف الغطاء و صاحب جواهر بوده است. بیشتر این نهادها در سالهای اخیر به کلی بازسازی شده‌اند. این محله همچنین محل سکونت آیت الله سیستانی است که تنها مرجع ساکن در محدوده شهر قدیم هستند. محله العماره توسط دو خیابان طوسی و امام زین العابدین و بیش از آن توسط ساخت معابر، محوطه‌های پارکینگ و هتل‌ها در نزدیکی وادی السلام- در شمال این محله- مورد مداخله شدید واقع شده است. با توجه به توسعه حرم و قبرستان، به نظر می‌رسد که این محله اولین محله خواهد بود که به‌طور کامل مدرن می‌شود.

محله جنوب غربی الحویش تا به امروز بیش از محله‌های دیگر محافظت شده است. این موضوع می‌تواند به علت فاصله این محله از مراکز مهم مانند حرم، قبرستان و شهر کوفه باشد. این محله به‌عنوان محل سکونت شیخ طریحی- از شخصیت‌های مهم در تاریخ سیاسی و مذهبی نجف- شناخته می‌شود. امروزه محله الحویش، به ویژه بخش‌های درونی آن دربرگیرنده تنها بخش‌هایی از شهر نجف هستند که هنوز حال و هوای شهر قدیم را حفظ کرده‌اند. شارع الرسول که از حرم شروع شده و در جهت محل دروازه جنوبی شهر قدیم امتداد می‌یابد، دو محله الحویش و البراق را از یکدیگر جدا نموده است. گوشه جنوب شرقی محله البراق، در مجاورت حصار شهر، زمانی توسط ارگ شهر اشغال شده بود و در اواخر دوران عثمانی تبدیل به سرا (تالار شهر) تبدیل گردید. البراق از نخستین مناطقی بود که از توسعه مدرن اولیه بهره جست. این توسعه‌ها در شرق سرا-جایی که نهادهای حکومتی عثمانی ساخته شده بودند- و جنوب حصار-جایی که تعدادی از خانواده‌های روحانیون اسکان داده شده بودند- شکل گرفته بود.